

דתישכונ

בס"ד

פרשת כי תצא, תשע"ו, מספר 1187

אוֹיָה לְאִישׁ עֲנִי, / נוֹלָד בְּלִי כוֹכָב!

אפרים חזן

בהקשר זה אנו מבקשים להעלות כיוון נוסף, ודומה כי הוא נרמז גם במהלך מימוש מצוות הלקט במגילת רות, כאשר בעז מצווה על הקוצרים "וְלֹא תְכַלְמוּהָ" (רות ב:טו). כלומר, בצד הנתינה והתמיכה יש עניין לא פחות חשוב, והוא הנתינה דרך כבוד. במצוות אלה לא הנותן הולך אל הנצרך, אלא להפך, ובעיקר אין הדבר תלוי ברצונו הבלעדי. כיוון שהנצרך הולך אל הנותן, יכולה להתפתח אצלו תחושה שהכול תלוי בנותן ובחסדו. באה התורה וזיכתה את העני בלקט שכחה ופאה, ומעתה הוא בוחר לו את השדה, הוא מלקט על פי יכולתו, בדרך המוסכמת עליו ועל חבריו המלקטים, הוא האדון למתנתו, ותודתו שלוחה לבורא עולם ולא לבעל השדה. במצוות אלה העני אינו עומד מול העשיר עמידה המחלקת למעמדות. המעמדות בעצם הגדרתם נותנים העדפה ברורה לעשיר על פני העני ללא קשר לכישרון, למאמץ, לקניין רוחני כלשהו או למידות טובות ולאישיותו של האדם בכלל.

החברה מתחנפת לעשיר, והוא זוכה ליתרון ולסבר פנים יפות בכל מקום, ללא קשר להיותו ראוי לכבוד זה. אין צריך לומר, כי בכל דבר הנקנה בכסף יתרונו של העשיר גדול ורב. יתר על כן, גם המזל מאיר לו פנים והוא "מסתכן" ומצליח, ואילו העני, גם כשהוא זהיר ביותר, ניסיונותיו עולים בדו"כ בתוהו. כנגד מצב זה, וכנגד חוסר ההערכה והזלזול בעני באשר הוא עני, יוצאים במחאה סיפורי עם שונים, וכמה מן השירים היפים שכתבו משוררינו לאורך הדורות. כך הוא, למשל, שירו של רבי אברהם אבן עזרא:

אֲשָׁכִים לְבֵית הַשָּׁר - / אֲמָרִים: כְּבָר רָכָב!

אָבוֹא לְעֵת עָרֵב - / אֲמָרִים: כְּבָר שָׁכָב!

או יַעֲלֶה מְרָכָב, / או יַעֲלֶה מִשְׁכָּב -

אוֹיָה לְאִישׁ עֲנִי, / נוֹלָד בְּלִי כוֹכָב!

מה שהביע ראב"ע בתמציתיות רבה, פירט והרחיב שש מאות שנה אחריו פייטן בן מקנס,

פרשתנו היא אחת הפרשות העשירות במצוות, ומונים בה לא פחות מ-ע"ד מצוות. קשה עד מאוד לגלות את העיקרון המארגן את סדר הדברים, או את השיטה העומדת מאחוריהם, אך ניתן בהחלט לארגן מתוך הפיזור קבוצות של מצוות סביב נושאים חברתיים ומשפחתיים. כך הפתיחה באשת יפת תואר, הסמוכה לענייני המלחמה המסיימים את הפרשה הקודמת, מכוונת אותנו למצוות וסייגים, הקובעים כי גם בעת מלחמה כבוד האדם וטוהר הנשק הם ערך עליון. בו בזמן נפתחת סדרה של מצוות בענייני אישות, משפחה ואף חינוך. קבוצה בולטת אחרת של מצוות - לקט, שכחה ופאה - נכנסת תחת הכותרת "מתנות עניים" (דב' כד:יט-כא). שלושת הפסוקים הללו כוללים את הצירוף "לְגֵר לְיִתּוֹם וְלְאִלְמָנָה הֲיִיָּה". לכאורה טעם המצווה ברור, עזרה חומרית לחלש, כמו שאר דיני צדקה. ברם, מצוות אלה מקריות בחלקן, שהרי עיקרן חוסר מודעות ואפילו שכחה; אין אדם יכול לקיים מצוות "שכחה" מתוך מחשבה ובכוונה תחילה. ייחוד זה הביא את הפרשנים השונים לתהות על טעמן המיוחד של מצוות אלה, כפי שהיטיבה נחמה ליבוביץ לסקור עניין זה.¹

בעל "ספר החינוך" מעמיד את עיקר מצוות שכחה על חינוך האדם לנדיבות, ומאות שנים אחר כך רש"ר הירש מציגה כמעין "מחאה נגד המושג 'שלי'". הווה אומר, כי בצד התמיכה בעניים כתוצאה ממצוות אלה, כפי שממחישה באופן מופלא מגילת רות, המצוות של "מתנות עניים" מחנכות לתיקון מידותיהם של הנותנים.

* אפרים חזן הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לספרות עם ישראל ובמחלקה ללשון העברית, וחבר האקדמיה ללשון העברית. המחבר מקדיש את המאמר לע"נ אחיו שמעון, איש של חסד מתוך חיוך, במלאת שנתיים לפקידתו - יהי זכרו ברוך!

¹ נ' ליבוביץ, עיונים בספר דברים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 228-232.

ובהפסד ימכור שולחן ומיטה
חלק לשבעה עשיר זכה בו
30 הדלת תשוב על צירה והוא על משכבו
ברב משתה יין ישמח לבבו
ולו מעיר לעזור כספו וזהבו
טרדת הזמן לעני נתונה
מאמת ויציב עד אמת ואמונה
35 יגע ולא מצא – אין אמונה
בא עד כיסו ואין עוזר לו – והיום פנה
ילד חכם ומסכן חכמתו בזויה
עשיר זקן וכסיל הוא כמו תאנה נהיה
ערב לנפש אוהביו כמים בציה
40 כי הוא יצילם מפצע וחבורה ומכה טריה
כל אחי רש שנאוהו
כי לאין ידו, על מה יקרבוהו?
ביום שמחתם יכחשו בקירבתו ויבזוהו
ובעת רעתם יאמרו: 'קרוב לנו האיש מגואלינו
הוא'
45 ליל שלג ומטר עשיר בשמחה
ועני ואביון בגון ואנחה
זה מצעו כפול וחביתו פתוחה
וזה ערום ילין ואין משאת וארוחה
מטר ישמח עשיר כי יבטח על מאודו
50 ועני בו יתעצב כי אין כל מאומה בידו
זה אוצרותיו מלאים בר ולחם ומזון מסעודו
וזה כל יום חייו תלויים נגדו
נכסי עשיר פחד אוחז כי ידע שדון
ונכסי עני פלגא מלנה ופלגא לאבדון
55 זה מזלו גורם לנכסיו ולא יאבדון
ועני ביש גדו יאמר לו פוק דון
סודות הצלחה באוזני עשיר
נדברו ושמועות רעות לאוזני עני נבחרו
זה ריח סערה עושה דברו
60 וזה חובק את ידו ואוכל את בשרו
עטיני עשיר מלאו חלב ומח עצמותיו ישוקה
והעני מולו שוכב טמון בארעא בארנקי
זה ממקרה הזמן נקי וזה לוקה
ולא מתרפה וחוזר ולוקה

רבי שלמה חלואה (=שח"ל),² בשירו "אמת
מארץ חדל חדול". התיאור המפורט והסאטירי,
ההומור החד והעוקצני, תוך הבלטת קצות
הניגוד בין העני לעשיר, ובעיקר הצביעות הרבה
ביחס החברה לזה כנגד זה – כל אלה בונים
סטירה חברתית ושיר מחאה ממדרגה ראשונה.

להלן נציג את המשורר ואת שירו, והם ידברו
בעד עצמם.

אמת מארץ חדל חדול
ואם תראה משוא פנים דברך צפון לפני מגדול
ואם תרצה ליחנק
התלה באילן גדול
5 ביום ובלילה שמשי עשיר לא ייעפו
ושמשי חכם מסכן ראשם חפו
הללו אנשים להם יכספו
והללו להם בסירה אותם ידחפו
גם זאת לא תפירו בו ובנערו
10 בצאתו לשוק הכל ממנו יגורו
מכל מאכל חלק יפה לו יבחרו
בשר שמן וראשית שמנים לו יבזורו
דל ועני בצדו שוברו
כסותו תעיד עליו ושמלתו לעורו
15 מכל מאכל חלק הרע לו יבחרו
כרעים או בדל אוזן הוא בשרו
הן הוא בעומדו לפני הגביר
מתחילה ידמה לשופר הפוף ולכסוף לתביר
כי הגביר לבו אביר
20 והעני בבלי דעת מלין וכביר
ועוד לו כל ימיו רעים
בחג חודש ושבת שינוי וסת לו לפגעים
לא יעלה על ערש יצועים
כי אם בשפל ארץ ישב ובמקומות המוצנעים.
25 זמן לעני החליף השיטה
תמיד כל ימיו ידו מטה
בריוח יטול שארית הפליטה

² שירתו נשתמרה בכתבי-יד, בשני דיוואנים
מקיפים שהוא עצמו העתיק. אוטוגרפים אלה,
וכלל שירתו של ר"ש חלואה, נסקרו בהרחבה
ובכישרון בידי י' שטרית.

היטב את מי להעדיף: העשיר זוכה בכל חלק טוב, והעני "כרעים או בדל אוזן הוא בשרו". לכאורה הוא הבשר שהמוכר נותן לו בתמורה לכספו הדל, אך מתוך הטור השירי עולה גם המשמעות כי בשרו וגופו של העני הפכו אף הם ל"כרעים ובדל אוזן". מעמדו של העשיר הופך כל אמירה מטופשת היוצאת מפיו ל"צוף דבש אמרי נעם", וכנגדו "ילד חכם ומסכן חכמתו בזויה", כפי שלימדנו קהלת (ד: יג; ט: טז).

דומה כי שתי נקודות השפל בגורלו של העני הן במזלו הרע, ללא קשר למצבו הכלכלי: "רגל עני תכשל במקום מישור / רגל עשיר במקום חתחתים תעצור". הנה כי כן לא די במצבו הדל, בעונו, ובהיעדר פרנסה – כל הפסד ופגע מגיעים אליו גם בשאר מהלכי חייו.

נקודה נוספת היא בהדגשה, כי עת חג ושמחה, שהם ימים טובים לכול, קשים הם לעני באשר "בחג חודש ושבת שינוי וסת לו לפגעים". ואין לו ברירה אלא לשבת "בשפל ארץ... ובמקומות המוצנעים", שכן שינוי המאכל גורם חולי מעיים.

השיר מסתיים בשורה 80 אך אין כאן חתימה וסוף דבר, אלא תיאור נוסף של העני חסר המזל כנגד העשיר המצליח, מעין "וחזור חלילה" או מעין סיום פתוח, שהקורא מוזמן להמשיכו עוד ועוד. קריאה נוספת תלמדנו כי לסטירה החריפה שלפנינו יעד ברור: מעין חץ שהמשורר מבקש לירות ללב החברה המזלזלת והמתעלמת מן העני, ויותר מכך מכוון החץ ללב העשיר, שהפער הגדול בינו לבין העני זועק לשמים, ותיאורו הפלסטי מבקש לגרום לחרדה אצל העשיר מפני העתיד. חרדה זו עולה דווקא מן התיאור הקיצוני של איתנות מעמדו של העשיר. חוסר הצדק והחרדה מפני העתיד הם תוכחה שאמורה להניע את העשיר לתמוך בעני, ולקיים את רוח מצוות "מתנות עניים", שהן מתנותיו של הקב"ה לעני מכוח הצדק הטבעי והשוויון האנושי.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע
של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת המייל של הדף:
dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

- 65 פת הבאה בכיסנין לעשיר מוכנה
ועני מחזר בתר צליל שעורים ולא ימצאנה
זה מעותי קונות מראשית השנה
וזה חסרון כס ללמנה
צוף דבש אמרי נעם דברי עשיר ואם רעים
70 ועני חסר טעם ודבריו אינם נשמעים
זה תחת כבודו מהודר לרעים
וזה אדמה על ראשו ומדיו קרועים
קרן זוית לעני בחורה
ופני הבית לעשיר שמונה
75 זה נפתחו לו שערי אורה
וזה מזלו שורה במגורה
רגל עני תכשל במקום מישור
רגל עשיר במקום חתחתים תעצור
זה מזלו עינים לו ולא ישור
80 דרכו כדרך נחש עלי צור.

בצד דרכי הכתיבה המסורתיות נוקט שח"ל דרכי הבעה מקוריות ורעננות. כך בצירופי לשון שונים, כגון הביטוי הנפלא: "מאמת ויציב עד אמת ואמונה" (34) שעניינו מן הבוקר ('אמת ויציב') ועד הערב ('אמת ואמונה'). דוגמה נוספת היא הביטוי "הגביר לבו אביר" (19). במיוחד חביב עליו השימוש בשם פרטי או במונח מקצועי במשמעותו הכללית, והוא בונה דימויי שיר ומשחקי לשון בשמות הטעמים, כגון בתיאור העני העומד לפני העשיר כ"שופר הפוך לבסוף תביר" (18). המשורר מוכיח את קהלו ומתלונן על היחס לעניים. השיר מתאר את "תלאות העני וכבוד העשיר" כלשון הכתובת לשיר, והוא סטירה נוקבת על יחס החברה לעניים, תוך תיאור העני במצוקותיו ובהשפלותו, וכנגדו החנופה כלפי העשיר. יש בה בשירת המחאה הזו בעלת האירוניה המושחזת ממסורת השירה החברתית של ר' אברהם אבן עזרא.

האירוניה והסרקזם החריפים ניכרים כבר במחרוזת הפתיחה בהכרזה "אמת מארץ חדל חדל" שהיא היפוך אמירתו של בעל התהלים (פה: יב) "אמת מארץ תצמח", והיא יוצרת חוסר אמון מוחלט בחברה ובצדק חברתי כלשהו. אין לצפות שהצדק והאמת ינצחו, אדרבה יש להסתיר את האמת מפני "הגדול", העשיר, כדי שלא יפגע בך. מכאן ואילך השוואה מרתקת בין העשיר לעני: יחס החברה כולו שקר, החנופה לעשיר אין לה גבולות, והסוחר והמוכר יודעים